

III

Het spirituele domein

De werkelijkheid is één, ook al geven de wijzen er verschillende namen aan.

De Upanishads

Via welk pad je ook tot Mij komt, ik zal je verwelkomen, want de paden die de mensen uit alle richtingen nemen zijn van Mij.

Krishna (in de Bhagavad Gita)

Terwijl de wetenschap de relationele structuur van het eindeloos gedifferentieerde universum onthult, verschaft de spiritualiteit ons een blik op het mysterie van het Zijn, de uiteindelijke grond van datzelfde universum, de tijdloze diepte-dimensie van het kosmische geheel.

Haridas Chaudhuri³¹

DE WERELDRELIGIES: CONSTANTEN EN VARIANTEN

Inleiding

We wenden ons nu tot een andere, maar – zoals we meer dan eens hebben aangegeven – verwante vorm van onderzoek, en daardoor ook tot een ander aspect van onszelf. Dit kunnen we geloof noemen – het religieuze of spirituele aspect van de menselijke aard. Hoewel de religieuze denkwijze verschilt van die van de wetenschap, zijn ze in principe verbonden in hun zoeken naar waarheid. Ook al zijn de specifiek religieuze vraagstukken en methoden niet die van de wetenschap, ze houden zich beide met hetzelfde universum bezig; ze zijn niet alleen in principe in harmonie met elkaar, ze vullen elkaar ook wederzijds aan, ondersteunen en versterken elkaar. (Hun relatie zal in hoofdstuk 14 worden uitgewerkt.)

Het is uiterst moeilijk religie te definiëren, omdat iedereen er wat anders onder verstaat, maar het is heel goed mogelijk om te zeggen waar religies over gaan, wat hun doel is. In *Many Peoples, Many Faiths* stelt Robert Ellwood als werkdefinitie voor dat religie een zoektocht is naar de onzichtbare werkelijkheid die ten grondslag ligt aan de wereld – een andere werkelijkheid dan de tastbare en zichtbare, waarmee je leven op de een of andere manier te maken heeft. Iedere religie biedt ons een landkaart van die werkelijkheid – door hetgeen ze te zeggen heeft over de ultieme vragen, zoals die naar het ontstaan, de oorzaak en bestemming van de wereld, de absolute of uiteindelijke werkelijkheid, en de oorsprong en bestemming van de mens. Elke religie houdt zich bezig met de manier waarop we in contact kunnen komen met de onzichtbare werkelijkheid.

Ellwood schrijft:

Alle religies hebben opvattingen gemeenschappelijk die niet voorkomen bij niet-religieuze visies. Ze zijn allemaal gebaseerd op gevoelens, geloofsopvattingen en meningen die inhouden dat mensen andere behoeften hebben dan de fysieke, en in een omgeving leven die meer omvat dan de fysieke werkelijkheid.... Religie richt zich op die symbolen, uitspraken en sociale omgangsvormen die uitdrukking geven aan een onzichtbare omgeving die mensen rondom zich veronderstellen, en een onzichtbare ware aard die ze in zichzelf vermoeden....

De mensheid lijkt instinctief aan te voelen dat de niet-fysieke werkelijkheid mysterieuzer, uiteindelijker en machtiger is dan de fysieke. Ze heeft te maken met de uiteindelijke oorsprong van de mensheid en zijn meest absolute relaties. Ze heeft te maken met dat wat niet overtroffen kan worden – het punt van oorsprong waar geen voorafgaand stadium meer bestaat, de relatie die het meest belangrijk, veeleisend of bepalend is.⁴⁴

Religies geven aan de uiteindelijke werkelijkheid verschillende namen: God, Allah, Tao, Brahman, Volheid/Leegte, enzovoort. Ze leren dat het hoogste doel voor het individu eruit bestaat één te worden met of op te gaan in het Absolute – het doel dat onder meer bekend staat als verlossing, bevrijding, verlichting, nirvana, moksha. De religies schrijven elk een weg voor, een *upaya*, om deze werkelijkheid te bereiken, en deze voorschriften – die in feite bedoeld zijn voor zelftransformatie – vertonen treffende overeenkomsten, hoezeer elke religie ook een eigen taal spreekt.

Hoewel elke religie deze algemene kenmerken bezit, is zij ook duidelijk een uniek geheel van praktijken, opvattingen, theologieën en mythische of symbolische vormen van taalgebruik. Zoals C.G. Jung gezegd zou hebben, iedere religie spreekt zijn eigen taal, die niet geïmiteerd kan worden.

Niet alleen zijn alle religies uniek, maar ook bestaat er binnen elke grote religie veel differentiatie en variatie. Sommige leringen spreken elkaar zelfs tegen, niet alleen tussen de religies maar ook binnen bepaalde tradities en interpretaties.

Doen de diversiteit en tegenstrijdigheden afbreuk aan de waarheid van de religies? Hopelijk werpt ons onderzoek onder meer licht op deze fundamentele vraag.

Laten we ten eerste zowel de grote verscheidenheid van de religieuze tradities als de aard van hun overeenstemming in gedachten houden.

De verscheidenheid

De grote religies verschillen van elkaar op een rijke, fascinerende, verbazingwekkende – of moeten we zeggen overweldigende? – wijze. Een ware caleidoscoop van beelden overspoelt je in de reeks hindoeïsme, boeddhisme, zoroastrianisme, jainisme, taoïsme, confucianisme, shinto, jodendom, christendom, islam, sikhisme. Ieder staat op zichzelf, ieder beweert de waarheid weer te geven, en sommige aanhangers van een bepaalde traditie beweren dat deze als enige de waarheid weergeeft.

Bij nader inzien is de verscheidenheid in uitdrukkingsvormen van de religies niet verwonderlijk. Want iedere wereldreligie is het produkt van een lange eigen geschiedenis – het produkt van een langdurige wisselwerking tussen een groot aantal factoren en feiten van geschiedenis, cultuur en geografie, met inbegrip van de kruisbestuiving met andere religies en filosofieën waarmee de betreffende religie in de loop van haar geschiedenis in contact is gekomen.

Verscheidenheid is altijd een fundamenteel kenmerk van het bestaan – denk aan de eindeloze diversiteit van flora, fauna, de gelaatstrekken van de mens, individuele talenten en vaardigheden, verschillende culturen, beschavingen en talen. Religieuze expressie vormt geen uitzondering op de differentiatie en variatie die kenmerkend is voor al wat bestaat.

We hebben gezien dat differentiaties in de natuur en de wetenschap op hun beurt gevolgd worden door integraties, de vorming van nieuwe eenheden-in-diversiteit. Is dit principe toepasbaar op de differentiatie in religieuze uitdrukkingsvormen? Denk aan het voorbeeld van het levende embryo, waarin de cellen zich specialiseren en dan geïntegreerd worden in een bepaald weefsel of orgaan. Of neem de evolutie van een wetenschap, waarin er eerst de verzameling is van een grote hoeveelheid weinig of in het geheel niet met elkaar verband houdende gegevens, die vervolgens tot een eenheid worden gebracht binnen een overkoepelende generalisatie of theorie. Bedenk ook dat het evolutieproces zelf gekenmerkt wordt door elkaar afwisselende differentiaties en integraties, en dat het een algemeen patroon en een richting kent die transcendent zijn.

Kan hetzelfde proces opgaan voor religies? Kunnen we zeggen dat de religies een organisch geheel vormen, of om een andere metafoor te gebruiken, ze een spectrum vormen van afzonderlijke maar in elkaar overlopende kleuren? Kunnen we zeggen dat de leringen van religies die elkaar lijken tegen te spreken met elkaar te verzoenen zijn door ze te zien als complementaire aspecten van een en dezelfde veelzijdige Werkelijkheid? Kunnen we meer in het algemeen zeggen dat de wereldreligies allemaal verwijzen naar een en dezelfde overkoepelende Werkelijkheid, naar een en dezelfde bergtop, om zo te zeggen? Wat hierna volgt zal onder andere betrekking hebben op dit soort vragen.

Neem bijvoorbeeld het *hindoeïsme*. Het omvat een waar doolhof van theologieën, vormen van aanbidding, verschillende disciplines, ontelbare sekten, cultussen en filosofische stelsels. Van het hindoeïsme is inderdaad wel eens gezegd dat alles wat erover beweerd kan worden net zo goed kan worden ontkend. Het bevat een rijk pantheon van honderdduizenden goddelijke beelden en zeer verschillende benaderingen van het Goddelijke, want het hindoeïsme aanvaardt dat er ontelbare geldige wegen zijn om het Ene – *Brahman* – de onveranderlijke, uiteindelijke, onbeschrijflijke Werkelijkheid die alle

dingen doordringt en overstijgt, te dienen en te aanbidden. In de Upanishads (die deel uitmaken van de hindoe-geschriften; “Upanishad” betekent letterlijk “sessie”, in de zin van zitten aan de voeten van de meester die wijsheid overdraagt) komt de uitspraak voor: de Werkelijkheid is één, ook al geven de wijzen er verschillende namen aan. Het klassieke heilige geschrift de Bhagavad Gita spreekt in verband met Brahman over “de ontelbare goden die niets anders zijn dan mijn miljoenen gezichten.”

Het *christendom* wordt eveneens gekenmerkt door een grote variatie. Vergelijk bijvoorbeeld eens het schitterende tafereel van een pontificale Hoogmis in de St. Pieter met een stille Quaker-bijeenkomst in een sobere ontmoetingszaal. Het christendom is te verdelen in drie hoofdstromingen – rooms-katholiek, oosters-orthodox en protestants. Het protestantisme omvat op zijn beurt weer vele vertakkingen, en deze zijn weer verdeeld en onderverdeeld. (Het presbyterianisme omvat niet minder dan 125 vertakkingen.) Toch is het christendom één geheel en vormen al zijn onderafdelingen een eenheid-in-verscheidenheid dankzij hun gemeenschappelijke gerichtheid op Jezus van Nazareth, genaamd de Messias of Christus.

Op dezelfde wijze heeft de *joodse religie*, sinds het ontstaan van het geloof van de Israëlieten, wat later het jodendom zou worden, vele verschillende manifestaties en uitdrukkingsvormen en verschillende vormen van spiritueel leiderschap in verschillende perioden doen ontstaan – patriarchen, profeten, wetgevers, priesters, psalmisten, wijzen, rabbi's, filosofen en mystici of kabbalisten. Het jodendom heeft in feite nooit een geloofsbelijdenis gekend en is niet homogeen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de gedeelten uit het Oude Testament die de wijsheidsboeken worden genoemd – het boek Job, de Psalmen, het boek Spreuken, het boek Prediker en het Lied van Salomo. Hierover schrijft Ellwood: “Deze worden ‘wijsheidsboeken’ genoemd omdat ze hoofdzakelijk tijdloze woorden van devotie, reflectie, morele adviezen en filosofie bevatten. Ze verschillen aanzienlijk; op degene wiens visie op de Bijbel voornamelijk gevormd is door die passages die gaan over Gods Wet, zijn oor-

deel over de zonde of zijn oproep tot geloof, kunnen belangrijke passages uit de wijsheidsboeken nogal sceptisch of speculatief overkomen.”⁴⁴ Het hedendaagse jodendom kent verschillende vertakkingen, zoals de orthodoxe, de conservatieve en de hervormde geloofsgemeenschappen. Wat het jodendom tot een eenheid maakt is de Torah, de Wet van Mozes (de eerste vijf boeken van de christelijke Bijbel), en boven alles het inzicht dat God één is.

De *islam* kent, als jongste van de grote religies, ook belangrijke variaties en afdelingen, vooral omdat zij een internationale gemeenschap omvat die door tal van culturen heenloopt. Toch is zij van alle grote religies de meest homogene. Het hart van de islam is de overgave aan de wil van Allah, de enige God, en het geloof dat de wil van Allah het duidelijkst gekend kan worden uit de Koran, het boek dat door de profeet Mohammed geopenbaard werd. De Koran is voor de islam de bron van alle ware wet en cultuur, die ieder levensterrein omvat, ook het politieke, economische en persoonlijke leven, en natuurlijk het gebedsleven. Voor de islam is Allah – net als God voor het jodendom – de Ene zonder een tweede, en zowel de islam als het jodendom verafschuwen afgoderij. Hieruit stamt hun verbod op het gebruik van beelden in hun gebedsruimten. Hun esthetische of artistieke expressie neemt andere vormen aan. Het islamitische geloof in het bijzonder heeft schitterende vormen van kunst en architectuur doen ontstaan, die diepgaand beïnvloed zijn door verenigende principes – kunst die voortkomt uit de islamitische spiritualiteit en “de manifestatie in de wereld van vorm [is] van de spirituele werkelijkheden (*al-haqa’iq*) van de islamitische openbaring zelf, zoals die gekleurd wordt door zijn aardse belichaming.”¹⁰⁹

Het *boeddhisme* geeft eveneens een rijke verscheidenheid te zien en is toch een verenigde menselijke ervaring. Zelfs Boeddha wordt op een rijke verscheidenheid aan manieren afgebeeld:

De veranderlijke vormen van het Boeddha-beeld zoals het gemaakt werd in de verschillende delen van India,

Ceylon, Birma, Cambodja, Thailand, Java, Laos, Vietnam, Tibet, Nepal, Gandhara... Mongolië, China, Korea en Japan verschaffen ons inzicht in de aard, ontwikkeling en uitwisseling van filosofische en esthetische idealen in deze ver van elkaar verwijderde culturen.... Het Boeddha-beeld is het equivalent van het Christus-beeld in het Westen, maar het wordt op een meer gevarieerde wijze weergegeven.... Vaak was de bedoeling de bovennatuurlijke kwaliteiten van een hoog goddelijk wezen aan te duiden, maar soms ook de aardse en menselijke aspecten van deze Wijze te benadrukken... die, net als Jezus van Nazareth vijfhonderd jaar later, als mens geboren werd. Vele jaren na het heengaan van Boeddha werden er geen beelden gemaakt. Men beschouwde het als iets onlogisch dat een waarlijk Verlicht Wezen... ooit kon worden afgebeeld in menselijke vorm, en daarom werd de aanwezigheid van Boeddha in de vroege verhalende beelden slechts aangeduid door een lege troon, een voetafdruk, een koninklijke parasol of andere symbolen.¹³⁵

Het boeddhisme wordt onderverdeeld in een aantal grote afdelingen, met name het theravada-boeddhisme dat in Zuidoost-Azië overheerst en het mahayana-boeddhisme dat een van de belangrijke religies is van het noordelijke deel van de Aziatische landen. In deze streken is het mahayana-boeddhisme weer zeer gevarieerd, voor een groot deel door kruisbestuiving met de bestaande religies en culturen van de plaatsen waarnaar het zich verspreidde.

We hoeven niet langer uit te weiden over dit punt: er is tussen en binnen religies een geweldige verscheidenheid en toch is elke traditie, niettegenstaande alle diversiteit, een ongebroken continuïteit – een verenigde menselijke ervaring.

Enkele punten van overeenstemming

Er is dus diversiteit, maar zoals gezegd zijn er overeenkomsten. De vergelijkende studie van de grote tradities onthult treffende parallellen en belangrijke punten van overeenstemming.

Zoals eerder opgemerkt, hebben religies te maken met het zoeken naar God als een transcendente werkelijkheid, en de behoefte van het individu om in contact met of in de juiste verhouding tot die spirituele werkelijkheid te treden. Elke religie beweert de Weg om deze werkelijkheid te vinden te onderwijzen.

Tao kun je gewoon vertalen met 'Weg', net zoals in het boeddhisme het *maha-yana* 'de grote weg' betekent, en in het hindoeïsme *deva-yana* 'de weg van de goden' is, terwijl Christus in het christendom zegt 'Ik ben de Weg'. Zoals in het jodendom Mozes de Israëlieten uit Egypte wegleidt en ze de weg wijst naar het Heilige Land, zo wijst in de islam de profeet de weg naar Mekka. Innerlijk gezien is dit de 'rechte weg' (*sirat al-mustaqim*; de soefi *tariqah* = weg), de 'rechte weg' van de Evangeliën en de 'rode weg' van de Sioux, of het 'heilige pad' (shodo) van de Japanners.... De weg kan ook worden voorgesteld als een pelgrimage (naar Jeruzalem, Mekka, Lhasa, Benares, Ise) of als een zoektocht (naar de Heilige Graal, het aardse paradijs, de bron van de onsterfelijkheid) of als een reis.¹²⁰

De leringen van de verschillende religies over het volgen van de weg lijken in veel opzichten op elkaar, hoe verschillend deze leringen ook ingekleed zijn. Wat ze gemeen hebben is bijvoorbeeld de noodzaak van zuiverheid en persoonlijke onverschilligheid; het geloof in de onmetelijke waarde van ieder mens; in de eenheid van al het leven en in de broederschap van de mensheid; de leer van mededogen, geweldloosheid of *ahimsa*; het principe dat een mens oogst wat hij of zij zaait,

dat in het hindoeïsme en het boeddhisme bekend staat als de wet van karma; het vermogen van ieder mens om een levens-toestand te bereiken (mentaal, moreel en spiritueel) die ver uitstijgt boven dat wat hij of zij nu ervaart; de noodzaak te sterven aan of afstand te doen van een lager leven om een groter leven te verwerven; en de onsterfelijkheid van de ziel – of in sommige religies, reïncarnatie.

Symbolische uitdrukkingvormen

Elk van de religies heeft inderdaad een universeel aspect, iets wat overvloedig duidelijk wordt als de religieuze mythen van alle tijden en plaatsen naast elkaar worden gelegd. Maar het is goed als we onze opmerkingen over dit kenmerk van de tradities vooraf laten gaan door een paar woorden over de aard van de religieuze mythe en het gebruik ervan als een vorm van uitdrukking.

In hoofdstuk 2 bezagen we de beperkingen van de vermogens van het verstand of het discursieve denken, en zagen we dat spirituele ervaring onmiddellijk, existentieel, niet-logisch en non-verbaal is, en ook dat zij door paradoxen gekenmerkt wordt.

Het is een feit dat mystici, net als dichters en schilders, zich steeds in symbolische taal hebben uitgedrukt. Dat wil zeggen, de heilige literatuur van alle tijden en plaatsen wordt gekenmerkt door een veelvuldig gebruik van mythe, paradox, allegorie en symbool. Waarom is dat het geval? Heinrich Zimmer legt de redenen daarvan uit:

Om kennis te kunnen uitdrukken en overbrengen die in ogenblikken van grammatica-overstijgend inzicht verworven is, moeten metaforen, vergelijkingen en allegorieën worden gebruikt. Dit zijn... niet alleen maar verfraaiingen... maar de voertuigen van betekenis zelf... Betekenisvolle beelden... maken op heldere en consistente wijze het paradoxale karakter duidelijk

van de werkelijkheid die de wijze kent: een trans-logische werkelijkheid die, uitgedrukt in de abstracte taal van het normale denken, onsamenhangend, in tegenspraak met zichzelf of zelfs volslagen onzinnig zou lijken.¹⁸⁴

We moeten metafoor of mythe niet verwarren met feit. Een religieuze mythe is een levende realiteit die zich vanzelf formuleert uit de diepten van de ervaring. De gebeurtenissen die beschreven worden kunnen historisch juist of onjuist zijn, maar dat is van geen belang, omdat waarheid en feitelijkheid volkomen van elkaar verschillen. Zoals Jay G. Williams het uitdrukte, hebben feiten te maken met dat wat al gebeurd is en wat “afgelopen, voorbij, objectief gemaakt en dood” is, terwijl “waarheid open, tegenwoordig, niet tot een ding gemaakt, levend is.... De waarheid heeft te maken met doel, waarde en betekenis.”¹⁷⁷

Het symbolische karakter van heilige geschriften betekent dat ze niet gewoon letterlijk genomen moeten worden. Het bijbelse verhaal van de Exodus, het verhaal van de reis naar het Beloofde Land, krijgt bijvoorbeeld een veel diepere betekenis en een ruimere toepasbaarheid als het allegorisch gelezen wordt als een reis in bewustzijn, of een evolutionaire reis – van innerlijke gevangenschap naar innerlijke vrijheid. Als zodanig is het inderdaad van toepassing op ieder mens en iedere maatschappij.

Het is door deze diepere lezing van de geschriften dat je je bewust wordt van de universaliteit of de innerlijke eenheid van de verschillende religies. Iedere religie lijkt zowel een exoterisch of populair als een esoterisch of verborgen aspect te hebben, zoals Frithjof Schuon duidelijk heeft laten zien in zijn *The Transcendent Unity of Religions*. Deze twee niveaus van interpretatie worden in het volgende hoofdstuk besproken.

Nog iets over wat een “categorie-fout” genoemd wordt, dat wil zeggen: de fout die gemaakt wordt als schriftuurlijke uitspraken letterlijk genomen worden. Deze fout beperkt zich niet tot de wereld van de religie; ook wetenschappers hebben

zich schuldig gemaakt aan categorie-fouten, of wat Whitehead noemde “de misvatting van misplaatste concreetheid”; mechanisten hebben met name hun model, dat een mentale constructie is, voor de werkelijkheid gehouden. Het zijn de categorie-fouten van de zijde van respectievelijk de reductionistische wetenschap en de dogmatische religie die barrières hebben opgetrokken tussen wetenschap en religie, tussen religie en de menswetenschappen en tussen religie en filosofie. Maar naarmate de wetenschap zich verder ontwikkelt voorbij het mechanisme en naarmate spirituele inzichten in toenemende mate universeel worden, komen deze twee denkwijzen steeds meer in harmonie met elkaar te staan. Het begint duidelijk te worden dat ze complementair zijn en elkaar zelfs versterken.

We vermeldden al het conflict tussen de creationisten, die de bijbelse zes scheppingsdagen letterlijk nemen, en de neo-darwinisten, die de evolutie in mechanische termen verklaren, en we wezen erop dat er aan beide zijden van deze controverse een mengsel van waarheid en misvatting bestaat. Dergelijke evolutionisten hebben het mis als ze alles behalve fysische variatie ontkennen als de oorzaak van evolutionaire ontwikkeling. Creationisten vervallen in het andere uiterste en ontkennen de evolutie zelf. Ze nemen de “zes dagen” van de vorming van de wereld letterlijk, en zien ze niet als zes grote evolutionaire tijdperken of fasen.

In tegenstelling tot feiten zijn symbolen onnauwkeurig – ze bezitten niet een strikte één-op-één overeenstemming met datgene waar ze naar verwijzen; ze zijn niet eenduidig. Een onderscheid moet worden gemaakt tussen een teken, dat nauwkeurig verwijst naar een bepaalde toestand of een bepaald ding (dollar-teken bijvoorbeeld) en een symbool, dat boven zichzelf uitwijst en “de deur opent naar een grotere wereld van tot dan toe onbekende eigenschappen en uiteindelijk zelfs naar een wereld van mysterie, die alle menselijke vermogens tot beschrijving te boven gaat.”³⁸ Het teken kan worden uitgevonden, maar het symbool schept zichzelf.

Frithjof Schuon definieerde het symbool in de religie zo: “Alles is een symbool wat dient als een direct middel tot

Als een mythe eenmaal is gevormd, dan wordt de oorspronkelijke bedoeling van de auteur in zekere zin overbodig. Je moet niet aan betekenis denken als iets wat ooit in de tekst zelf gevonden zal worden. In tegendeel, de betekenis van een mythe is voor ieder tijdperk en voor ieder individu weer nieuw. Betekenis ontstaat in de wisselwerking tussen het verhaal, het ego [individu] en het onbekende heden. Vandaar dat er niet één bepaalde betekenis is van een mythe. Dat is de reden waarom mythen het vermogen hebben de eeuwen te trotseren. Een mythe die een vaste betekenis heeft, zal spoedig verouderen en vergeten raken.

Jay G. Williams¹⁷⁷

spirituele realisatie, een mantra [heilige formule] bijvoorbeeld, of een goddelijke naam, of op een secundaire manier een grafisch symbool, een afbeelding of een beeldhouwwerk, zoals heilige beelden (*pratika's*).¹²⁰

Mircea Eliade gelooft dat een symbool nooit alleen maar een verwijzing is, zonder verband met actieve menselijke ervaring. Het “doelt altijd op een werkelijkheid waarin het menselijk bestaan betrokken is” en geeft op deze manier betekenis aan het menselijk bestaan. Een authentiek symbool verlost de mens van zijn isolatie en subjectiviteit en eigenbelang en verschaft hem een “opening naar de Geest, en uiteindelijk toegang tot het universele.”³⁸

De universaliteit van de wereldmythen

De onlangs overleden Joseph Campbell vroeg zichzelf af: “Waarom is mythologie overal gelijk, onder haar gevarieerde inkleding? En wat heeft zij ons te leren?” Dat is de centrale vraag die hij stelt in *The Hero with a Thousand Faces*. Hij wijst erop dat tegenwoordig vele wetenschappen een bijdrage leveren tot het antwoord – de archeologie, de etnologie, de oriëntalistiek, de cultuurpsychologie, en het meest van alle,

de psychologie. “De moedige en baanbrekende werken van de psychoanalytici... Freud, Jung en hun volgelingen hebben onweerlegbaar aangetoond dat de logica, de helden en de daden van de mythe in de moderne tijd nog steeds bestaan.... De laatste incarnatie van Oedipus, de voortdurende romance tussen ‘Beauty and the Beast’, ze staan vanmiddag op de hoek van de Forty-Second Street en Fifth Avenue te wachten tot het licht op groen springt.”²⁵

Campbell komt tot de conclusie dat er weliswaar verschillen bestaan tussen de mythologieën en religies van de mensheid, maar dat deze oppervlakkig en bijkomstig zijn vergeleken met de overeenkomsten. Als deze eenmaal begrepen zijn “dan zullen de verschillen veel geringer blijken te zijn dan men meestal (uit politieke motieven?) veronderstelt.”²⁵

In de mythen gaat de psyche in op fundamentele vraagstukken en verschaft ze oplossingen die van direct belang zijn voor de gehele mensheid. Campbell vat de held op als iemand die erin geslaagd is zijn persoonlijke en plaatselijke beperkingen te overwinnen en onderscheidingsvermogen of *viveka* te bereiken, zoals het in de hindoeïstische en boeddhistische filosofie genoemd wordt. Nu hij zijn beperkingen voorgoed achter zich gelaten heeft, wordt hij herboren als de eeuwige mens, “volmaakt, niet-specifiek, universeel”. Alle religies leren dat de getransformeerde held terugkeert om de les die hij geleerd heeft te onderwijzen.

De standaardweg van het mythologische avontuur van de held is een uitvergroting van de formule die wordt weergegeven door rituelen van inwijding: scheiding/initiatie/terugkeer.... Een held waagt zich buiten de wereld van alledag naar een gebied van bovennatuurlijke pracht: geweldige krachten ziet hij daar onder ogen en een beslissende overwinning wordt behaald. De held keert terug van dit mysterieuze avontuur met het vermogen om voorspoed te brengen aan zijn medemensen.²⁵

Of we nu spreken over Prometheus, Aeneas, Mozes, Boeddha of Christus, de reis van de held blijft waar.

F.C. Happold beschrijft de universele kenmerken van deze mythe in *Religious Faiths and Twenty-Century Man*:

Hoewel er veel variaties bestaan wat de details betreft, volgen ze alle hetzelfde patroon. De moeder van de held is meestal een maagd, zijn vader een goddelijke koning of een god. De omstandigheden van zijn geboorte zijn ongebruikelijk. In sommige versies van de mythe wordt een poging gedaan hem te doden en moet hij voor zijn eigen veiligheid naar een ver land genomen worden, waar hij zijn jeugd en vroege volwassenheid doorbrengt. Tenslotte vind de terugkeer plaats en, soms na een overwinning op de koning, of het kan zijn op een reus, een draak of een wild beest, wordt hij zelf koning. Of er is het verhaal van een duistere reis die de held-god moet gaan maken, of een afdaling in de wateren waar het gevecht met de draak plaatsvindt. Het verhaal van een mysterieuze en betekenisvolle dood, die gevolgd wordt door een wedergeboorte of opstanding, is een universeel of vrijwel universeel element in de mythe. Deze dood vindt niet zelden plaats op een heuvel, en de stervende held-god hangt aan een boom, en is een offer van een god aan een god.⁶⁴

Hij citeert ook onder andere Jung en Toynbee die erop hebben gewezen dat de mythe van de god-menselijke held overal voorkomt, en in de geschiedenis onder verschillende namen terugkeert – als Zagreus bij de inwoners van het Minoïsche Kreta, Tammuz in de Sumerische wereld, Attis bij de Hittieten, enzovoort.

Wat betekent deze universele mythe? Zij richt zich op niets minder dan het meest fundamentele dilemma van ieder mens, de behoefte om twee schijnbaar tegengestelde dimensies van het bestaan met elkaar te verzoenen: onze alledaagse, veranderlijke wereld aan de ene kant, en de eeuwige, onveranderlij-

ke werkelijkheid voorbij ruimte en tijd aan de andere – of in de terminologie van Happold, de twee tegengestelde drijfveren: de ene in de richting van zelfbewustzijn, individualisatie en afscheiding, de andere in de richting van de verlossing van eenzaamheid door de eenwording met iets dat groter is dan het zelf. Deze twee drijfveren zijn voortdurend met elkaar in strijd.

De mythe van de goddelijk-menselijke held stelt ons dus in staat de twee polen van ons bestaan te overbruggen. Tegelijkertijd maakt ze het creatieve proces mogelijk van zelftransformatie en zelfintegratie.

Jung benadrukte dat de mythe van de goddelijk-menselijke held van tijd tot tijd opnieuw moet worden ingekleed in een eigentijds gewaad. Als dat zo is, welk gewaad zullen wij dan voor hem maken? Mijn eigen vermoeden is dat het collectief onbewuste vandaag op zoek is naar de diepere waarheid van de eenheid van de menselijke familie – haar eenheid voorbij onderscheidingen van ras, huidskleur, religie, nationaliteit en ideologie, en dat een mythe vroeg of laat zal opduiken die dit nieuwe niveau van integratie belichaamt en tot uitdrukking brengt.

Geloof in de uiteindelijke werkelijkheid

Het meest fundamentele gegeven in alle religies is het geloof in een absolute of uiteindelijke Werkelijkheid. Hoe ze deze ook benoemen, en los van wat men onder God of het Absolute verstaat, zien de religies de uiteindelijke Werkelijkheid als iets wat oneindig, alomtegenwoordig en intellectueel onkenbaar is. Wat deze treffende overeenstemming inhoudt is, zoals we in het begin zeiden, dat mensen en volkeren een en dezelfde basis hebben – de diepste van alle – voor een groep van waarden en principes om mee te leven. Ze zijn in wezen één, want ondanks alle verschillen, “overstijgt en beoordeelt het Heilige, het Absolute, alle religies”, om een uitdrukking van Paul Tillich te gebruiken.

Daarom zijn fanatisme en onverdraagzaamheid nooit gerechtvaardigd; geen enkele religie kan het laatste woord bezitten omtrent de waarheid. Tegelijkertijd spreekt dit feit tegen het relativistische geloof dat er *geen* waarheid bestaat.

We zullen nog verder ingaan op deze tegenstrijdige en verreikende uitspraken, maar eerst zullen we de spirituele betekenis bespreken die voorbij alle geloofsovertuigingen en dogma's ligt.

Exoterische en esoterische religie

Tijdens de afgelopen halve eeuw is een uitgebreide literatuur over mystiek gepubliceerd, waarin wordt aangetoond dat alle grote religies een mystiek aspect of niveau van betekenis bezitten, naast hun populaire of exoterische interpretatie en teksten. De meer esoterische stroming interpreteert, vergeleken met de exoterische of populaire leringen, de begrippen die fundamenteel zijn voor alle religies op meer subtiele of symbolische manieren – begrippen als godheid, schepping, bevrijding of verlossing, het zelf, het kwaad, dood en onsterfelijkheid.

In *The Transcendent Unity of Religions* definieerde Schuon het perspectief van de populaire religie als dat van “een onverzoenlijk dualisme en het exclusieve streven naar individuele verlossing – waarbij dit dualisme inhoudt dat God alleen wordt beschouwd onder zijn aspect van zijn relatie met de schepping en niet in zijn totale en oneindige Werkelijkheid, in zijn Onpersoonlijkheid die alle schijnbare werkelijkheid die anders is dan hij teniet doet.”¹⁴²

En Agnes Arber merkt in *The Manyfold and the One* op dat in de filosofieën en de religies van zeer verschillende volkeren en tijdperken herhaaldelijk de visie is voorgekomen dat binnen de waarheid zelf hogere en lagere niveaus onderscheiden kunnen worden, en dat alleen de lagere niveaus binnen het bereik liggen van de meerderheid van de mensheid. “Deze lagere niveaus kunnen bereikt worden door middel van afbeel-

De nauwgezette uitvoering van het eeuwenoude ritueel door de hindoes, die vaak kinderachtig en bijgelovig zijn in de moderne visie, wordt gecompenseerd door de aanwezigheid in het hindoeïsme van vele grote leraren en leerlingen die een zuiver geloof kennen, dat geworteld is in humanisme en universalisme... Door de eeuwen heen zijn de grote religieuze leiders van India altijd op de een of andere manier “beeldenstormers” geweest.

Nancy Wilson Ross¹³⁵

Het religieuze bewustzijn is niet opgeraakt bij de verschijning van de klassieke stelsels van institutionele religie... nieuwe religieuze impulsen kunnen ontstaan en doen dat ook... het verlangen naar nieuwe religieuze waarden die overeenkomen met de nieuwe religieuze ervaring komt tot uitdrukking in een nieuwe interpretatie van oude waarden, die vaak een veel diepere en persoonlijkere betekenis krijgen, ook al verschilt die vaak volkomen van de oude interpretatie en transformeert deze de betekenis daarvan. Op deze wijze krijgen Schepping, Openbaring en Verlossing – om enkele van onze belangrijkste religieuze begrippen te noemen – nieuwe en andere betekenissen, die het kenmerk hebben van mystieke ervaring, het directe contact tussen het individu en God.

Gershom Scholem¹³⁸

dingen, beeldend denken en ritueel, die hoofdzakelijk afhangen van de lichamelijke zintuigen en de emoties, en geen abstracte redeneringen vereisen. Op dat niveau wordt verlangd naar een God met de kenmerken van een persoonlijkheid – het Saguna Brahman van de Upanishads; op de hogere niveaus echter wordt de opvatting van God gelijkgesteld aan het idee van het absolute of boven-persoonlijke Geheel, waarover niets gezegd kan worden – het Nirguna Brahman.”³

Schuon wijst erop dat de traditionele *vormen* van religie per definitie en onvermijdelijk beperkt zijn. Tegelijkertijd zijn de vormen voor een bepaalde religie onmisbaar; als ze afgeschaft zouden worden, zou de religie ophouden te bestaan. Hij

“Geopenbaarde” religies doen meestal een poging om... [het] Hoogste Absolute toegankelijk en begrijpelijk te maken voor de mensheid in het algemeen. Dit kan alleen gedaan worden door het hoogste begrip van het niveau van de Godheid omlaag te halen naar dat van God, en door aan laatstgenoemde een... persoonlijke en antropomorfe [betekenis] te geven.... Een tweevoudige waarheidsopvatting kom je tegen in de Upanishads; in de islamitische en soefi-tradities; en ook in de geschriften van Nicolaas van Cusa of van Bruno – om een paar typische voorbeelden te noemen. We moeten echter beseffen dat het spreken over de niveaus van waarheid alsof ze scherp gescheiden en onderscheiden zijn, niet de juiste indruk wekt. De niveaus gaan onmerkbaar in elkaar over en de lagere fasen – waarin symbolen letterlijk genomen worden – wijzen wanneer zij ten volle ontwikkeld zijn boven zichzelf uit naar de hogere.

Agnes Arber³

De Werkelijkheid maakt zich in gradaties kenbaar, maar zonder op te houden het Ene te zijn, waarbij de lagere graden van deze “kenbaarmaking” door een metafysische integratie of synthese, in de hogere worden opgenomen.... [Het] exoterische gezichtspunt heeft geen begrip van de transcendentie van het hoogste Goddelijke Onpersoonlijkheid, waarvan God een persoonlijke Kenbaarmaking is; dergelijke waarheden zijn van een te hoog niveau en daardoor te subtiel en te ingewikkeld vanuit het gezichtspunt van het eenvoudige rationele begripsvermogen, om toegankelijk te zijn voor de meerderheid van de gelovigen, of op een dogmatische manier geformuleerd te kunnen worden.

Frithjof Schuon¹⁴²

gelooft dat de vormen voor het eenheidsbewustzijn *transparent* zijn; *het ziet door ze heen het vormloze, transcendentie geheel*. Een bepaalde religie kan dan ook op verschillende niveaus begrepen worden, en hoe dieper het niveau is, des te meer komen de universele betekenissen van de religie in zicht.

Wat is nu de relatie tussen religie en de eeuwige wijsbe-

geerte? Het is deze: de eeuwige wijsbegeerte is gebaseerd op mystieke waarneming. Het is mystieke waarneming vertaald in filosofische uitspraken. Daarom zijn eeuwige wijsbegeerte en mystiek nauw met elkaar verwant, maar niet synoniem.

Iets van de verschillen tussen de drie categorieën kan door een voorbeeld worden aangegeven: de manier waarop de relatie tussen Christus en God geïnterpreteerd wordt. In de populaire of exoterische religie is Christus God. Het mystieke christendom ziet deze relatie anders; het is niet zozeer zo dat Christus God *is*, maar dat God *in* Christus is. De eeuwige wijsbegeerte spreekt op zijn beurt van een onpersoonlijke of universele vonk – het goddelijke Zelf, de Christus-natuur of de Boeddha-natuur – die zich met ieder mens vereenzelvt of door hem heen schijnt. Deze goddelijke aard werd op volmaakte wijze weergegeven in Christus, maar kan door iedereen heenschijnen die zijn bewustzijn zuivert, zodat hij transparant wordt voor het innerlijke licht.

Laat me tot besluit van dit hoofdstuk en als inleiding tot het volgende onderwerp iets aanhalen wat Marco Pallis, de bekende godsdienstwetenschapper, geschreven heeft:

Wat we nooit mogen vergeten is dat traditionele vormen, ook de vormen die de nu onpopulaire naam van 'dogma's' dragen, sleutels zijn die de poort van de ene Waarheid kunnen ontsluiten; maar ze zijn ook (omdat een sleutel een poort zowel kan openen als afsluiten) mogelijke obstakels voor de meest diepgaande kennis: alles hangt ervan af hoe de vormen worden voorgesteld en gebruikt op de verschillende stadia van de Weg. Het is door de actieve uitoefening van het vermogen tot metafysisch inzicht waarmee hij is begiftigd dat de mens in staat is onderscheidingen van religieuze vorm te plaatsen, en tenslotte te overstijgen, maar zonder datgene uit te wissen of te verraden wat aan deze vorm zijn werkzame oorzaak geeft. Als iemand zijn eigen vorm trouw en intens beleeft, zal iemand alle 'andere' vormen daardoor beleven.¹²⁰

Deze uitspraak suggereert niet alleen op bewonderenswaardige wijze het idee van de verschillende niveaus van interpretatie, maar ook dat van de innerlijke eenheid van de wereldreligies. We wenden ons nu tot het onderwerp van die innerlijke eenheid.